

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА

Правові горизонти

Legal horizons

ВИПУСК 26 (39)

Суми – 2021

DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2021.i26.p17>

**МІНІМАЛЬНА ДЕРЖАВА В УКРАЇНІ ЯК ПРОГРЕСИВНИЙ ІДЕАЛ ІСТОРИЧНОГО
КРИТЕРІЮ ЮРИДИЧНОГО ПІДХОДУ ДО ТИПОЛОГІЇ ДЕРЖАВИ:
ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

*Сухонос Володимир Вікторович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фундаментальної
юриспруденції та конституційного права,
Навчально-науковий інститут права,
Сумський державний університет
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9058-5182>*

Стаття присвячена мінімальній державі в Україні як прогресивному ідеалу історичного критерію юридичного підходу до типології держави. Основна увага, при цьому, приділяється особливостям її функціонування. Саме цей тип держави повинен подолати недоліки держави сучасного бюрократичного типу. Як уявляється, на необхідність її запровадження в Україні впливають два чинники: глобалізація та істотне збільшення ролі громадянського суспільства. При цьому, незважаючи на COVID-19, процеси глобалізації не зменшилися і характерне для глобалізації істотне зрушення державного впливу на економічні процеси, усе ще продовжується.

Щодо громадянського суспільства, то в Україні воно поступово почало усвідомлювати себе як важливого «гравця» всередині країни, що не лише стає більш незалежним від держави, а й, до певної міри, починає на неї впливати.

Таким чином, поєднання процесів глобалізації в світі та потужним «сплеском» самосвідомості вітчизняного громадянського суспільства викликає необхідність запровадження в Україні концепту «мінімальної держави», тобто такої держави, діяльність якої спрямована на реалізацію якомога меншої кількості функцій.

Проте, подібний тип держави не передбачає анархічного ідеалу з її відміною взагалі. Як уявляється, в рамках мінімальної держави, останню слід позбавити тих функцій, які вона взяла собі протягом тривалого історичного періоду, залишивши лише податково-бюджетну, функцію забезпечення безпеки громадян від внутрішніх та зовнішніх загроз та функцію організації робіт.

При цьому, в умовах мінімальної держави організація робіт трансформується в організацію реалізації національних та державних проектів, коли держава виступає лише координатором та фінансистом роботи, яку здійснюють численні підприємства та корпорації.

Щодо податково-бюджетної функції, то вона, на нашу думку, повинна бути дещо трансформованою: у податковій системі повинен закріпитись принцип одного податку, а бюджетна система повинна складатися з трьох частин: «бюджету витрат», «бюджету розвитку» та «резервного бюджету».

Щодо забезпечення безпеки громадян, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз і небезпек, то подібна діяльність повинна виявлятися у двох формах: правосуддя і охорона правопорядку (забезпечення безпеки всередині країни) та війна і мир (забезпечення безпеки за межами країни).

Таким чином, в умовах мінімальної держави за останньою повинні залишитися лише організація реалізації національних та державних проектів, бюджетно-фінансова функція, а також забезпечення безпеки громадян, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз і небезпек.

Ключові слова: тип держави; типологія держави; функції держави; глобалізація; громадянське суспільство.

Sukhonos V.V. The Minimal State in Ukraine as a Progressive Ideal of the Historical Criterion of the Legal Approach to the Typology of the State: Functional Aspect. The article is devoted to the minimal state in Ukraine as a progressive ideal of the historical criterion of the legal approach to the typology of the state. The main attention, at the same time, is paid to features of its functioning. It is this type of state that must overcome the shortcomings of the state of the modern bureaucratic type. It seems that the need for its introduction in Ukraine is influenced by two factors: globalization and a significant increase in the role of civil society. At the same time, despite COVID-19, the processes of globalization have not decreased and the significant narrowing of state influence on economic processes, which is characteristic of globalization, is still continuing.

As for civil society, in Ukraine it has gradually begun to realize itself as an important "player" within the country, which not only becomes more independent of the state, but also, to some extent, begins to influence it.

Thus, the combination of globalization processes in the world and a powerful "burst" of self-consciousness of domestic civil society necessitates the introduction in Ukraine of the concept of "minimal state", that is a state whose activities are aimed at implementing as few functions as possible.

However, this type of state does not imply an anarchic ideal with its abolition at all. It seems that within the framework of a minimal state, the latter should be deprived of the functions it has assumed for a long historical period, leaving only the fiscal, the function of ensuring the safety of citizens from internal and external threats and the function of organizing work.

At the same time, in the conditions of the minimal state the organization of works is transformed into the organization of realization of national and state projects when the state acts only as the coordinator and the financier of work which is carried out by numerous enterprises and corporations.

As for the fiscal function, in our opinion, it should be somewhat transformed: the tax system should be enshrined in the principle of one tax, and the budget system should consist of three parts: "expenditure budget", "development budget" and "reserve budget".

Regarding the security of citizens, society and the state from external and internal threats and dangers, such activities should take two forms: justice and law enforcement (security within the country) and war and peace (security outside the country).

Thus, in the conditions of a minimal state, only the organization of national and state projects, budgetary and financial function, as well as ensuring the security of citizens, society and the state from external and internal threats and dangers should remain behind the latter.

Keywords: type of state; typology of the state; functions of the state; globalization; civil society.

Постановка проблеми. Проблематика типології держави на сьогодні залишається однією з найбільш не вирішених питань теорії держави і права. Як на нашу думку, цьому є два пояснення.

Перше пояснення пов'язане із невизначеністю структури типу держави. Зокрема, якщо структура форми держави передбачає три елементи: форму правління, форму державного устрою та політичний режим, то структура типу держави й досі залишається невизначеною.

Інша проблема полягає у відсутності визначення критеріїв для розподілу самих типів держав – так званих підходів до типології держави. Крім того, саме ця проблема містить прогностичний елемент, пов'язаний з концепцією ідеальної держави, який припускає певну долю недостовірності та уяви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, не слід вважати, що питання типології держави не було предметом дослідження правової науки. Зокрема, усі дослідження, умовно, можна поділити на дві нерівні частини. Перша група дослідників акцентує свою увагу саме на проблематиці типу та типології держави. Зокрема, такий підхід простежувався в працях авторами яких були І. Богушова [1], В. Глуценко [3, с. 96–102], Г. Соренсен [28], Р. Шай [25] тощо. Інша група дослідників зосереджує свою увагу безпосередньо на окремому типі держави: перехідному [27], правовому [5], соціальному [23] тощо.

Не применшуючи доробку зазначених науковців, слід звернути водночас увагу на їхній ухил у бік аналізу сьогодення та минулого, тоді як

прогностичний елемент ними, до певної міри, ігнорується.

Цілі і завдання. Саме тому, метою цієї статті має стати прогностичний аналіз майбутньої державності України, зокрема, її функціональної складової. Реалізація зазначеної мети зумовила необхідність розв'язання низки дослідницьких завдань. По-перше, загалом охарактеризувати тип і типологію держави. По-друге, дослідити основні функції, які можуть бути притаманні Україні у випадку реалізації принципу мінімального втручання держави в життя суспільства.

Виклад основного матеріалу. Категорія «тип держави» є однією з найважливіших у сучасному державознавстві. Поняття типу використовується в різноманітних науках, у тому числі й в юриспруденції. Інтенсивні розробки у галузі типологічного методу розпочалися ще у XIX ст. Щоправда, спочатку категорія «тип» (грецьк. *typos* – відбиток, форма, зразок) використовувалася лише як термін в біології.

Зокрема, у 1812 р. французький зоолог та палеонтолог Ж. Кюв'є, на основі своїх морфологічних досліджень тварин та рослин, які характеризувалися спільними рисами та загальним планом побудови їхніх форм, поділив тваринний світ на чотири великих розділи (*embranchements*): хребетні (*Vertebrata*), м'якотілі (*Mollusca*), членисті (*Articulata*) та променисті або зоофіти (*Radiata* или *Zoophyta*). Пізніше його учень – французький зоолог та анатом А. Бленвіль, у 1825 р., назвав ці групи «типами» [20, с. 448]. Подібна ситуація зберігалася й надалі.

При цьому, навіть використання терміну «тип» К. Марксом та Ф. Енгельсом [9, с. 152], а також окремі разові спроби в сфері радянської юриспруденції [14, с. 662] ситуації не змінили. Зокрема, у першому виданні «Великої радянської енциклопедії» термін «тип» розглядався винятково як біологічна категорія [21].

Проте, поступово ситуація почала змінюватися. Скоріше за все, біологічну «монополію» на використання терміна «тип» «підірвала» лінгвістика. Зокрема, з 1960-их рр. в середовищі мовознавців з'являються роботи, автори яких досить широко застосовують термін «тип» та, особливо, «типологія» [24].

З урахуванням цього, ситуація поступово докорінно змінюється і термін «тип» починає використовуватися не лише в біологічних та гуманітарних науках, а й науках про суспільство.

Існує безліч різних визначень типу, які пропонують вчені – біологи, лінгвісти, філософи. Проте, найбільш вдалим уявляється розгляд типу як одиниці «розчленування досліджуваної реальності в типології» [19], що є першоосною

для використання зазначеної категорії, поміж іншим, і в сучасній юриспруденції, зокрема, до типу держави, який відображає її соціальне призначення, місце і роль у житті суспільства та індивіда на різних етапах людського життя.

Зазвичай, тип держави розглядається як сукупність найбільш загальних і стійких рис та ознак держави, що притаманні певному етапу історичного розвитку і відображають його сутність, зміст і соціальне призначення [11, с. 199].

При цьому соціальне значення типу держави виявляється у соціальному характері влади, її приналежності певним класам, групам чи суспільству в цілому, спрямованості діяльності органів вищої державної влади на реалізацію або вузько-класових або загально значущих потре і, нарешті, у співвідношенні держави та громадянського суспільства, тобто ступеня втручання державної влади у приватне життя громадян.

Крім того, саме поняття категорії «тип держави» має досить суттєве теоретичне і практичне значення.

Теоретичне значення цієї категорії полягає у можливості виявити за своєрідним калейдоскопом змінюючи одне одного форм правління стійкі риси, загальні принципи, певну логіку та закономірності. Ця логіка може бути обумовлена змінами у співвідношенні взаємодії держави і суспільства на кожному етапі історичного розвитку. Для виявлення цієї логіки потрібно все різноманіття держав об'єднати на основі стійких типових формальних (структура інститутів влади, способи її формування, режим взаємодії влад) та соціальних (приналежність державної влади певним класам, спільнотам чи індивіду) ознак.

Практичне значення поняття «тип держави» полягає у його здатності дослідити характер і роль держави, які постійно змінюються, а також виявити переваги і недоліки конкретно-історичних типів держав і на цій основі зрозуміти сутність і функції сучасної держави. Це є досить важливим, адже дозволяє людині усвідомити своє місце у системі сучасної держави.

Щодо «типології» (з грецьк. *typos* – відбиток, образ, тип, та *logos* – слово, наука), то цим терміном позначається вид наукової систематизації, класифікації предметів та явищ за спільністю певних ознак [22].

Першу спробу застосувати методи типології до державознавчої проблематики здійснили прихильники марксистської філософії вперше на науковому рівні піднявши питання про історичні типи держави. В результаті виникла така категорія, як типологія держави – диференціація груп держав за спільними для них ознаками, які визначають

сутнісну характеристику цих груп держав. На сьогодні традиційно виділяються два підходи: формаційний та цивілізаційний. Свого часу О. Зайчук запропонував долучити туди й правовий [6, с. 177] або юридичний підхід.

Проте, у зв'язку із різним розумінням правової дійсності, останній втілюється, принаймні в чотири різновиди або критерії: лібертарно-юридичний, політико-правовий, соціентальний та системно-управлінський [18, с. 254–260], а також політико-антропологічний [4, с. 523–527] та історичний.

Саме в рамках останнього критерію виділяються такі типи держави як первинний, еволюційний, бюрократичний та мінімальний [17, с. 20].

Щодо «мінімальної держави», то вона є тим «прогресивним ідеалом», який повинен подолати недоліки держави сучасного бюрократичного типу.

Як уявляється, на необхідність її запровадження в Україні впливають два чинники: глобалізація та істотне збільшення ролі громадянського суспільства.

Щодо глобалізації, то ще в Коммюніке глав держав та урядів країн «Групи 8-ми» 1999 р. зазначалося: «Глобалізація – складний процес, пов'язаний із стрімко зростаючим рухом ідей, капіталу, технологій, товарів та послуг в усьому світі, – вже призвела до глибоких змін в наших суспільствах. Вона з'єднала нас як ніколи» [8, с. 1].

Звісно, в нинішніх умовах, пов'язаних із COVID-19, швидкість процесів «з'єднання» дещо знизилася. Проте, здебільшого, основний удар від хвороби було спрямовано на транснаціональний туризм, тоді як рух «ідей, капіталу, технологій, товарів та послуг в усьому світі» практично не зменшився завдяки розвиненій системі електронного зв'язку.

Виходячи з цього, ми можемо констатувати, що процеси глобалізації не зменшилися і характерне для глобалізації істотне звуження державного впливу на економічні процеси, усе ще продовжується.

Річ у тім, що переведення фінансів в електронно-цифрову форму тягне за собою можливість миттєвих транзакцій грошових коштів, що обертається не лише т. зв. «втечею капіталу», а й істотним зниженням надходжень від податків. Зокрема, можна згадати ситуацію із компанією «Siemens». Як відомо, у 1990-ті рр. вона перевела свою штаб-квартиру за кордон, що призвело до істотних втрат німецького державного бюджету, адже протягом 1994 – 1995 рр., із загального прибутку у 2,1 млрд. марок, сума, яка була зароблена в Німеччині, не досягла навіть 100 млн. марок, а в 1996 р. «Siemens» взагалі нічого не сплатила [10, с. 262].

Щодо громадянського суспільства, то цим терміном позначається система недержавних об'єднань громадян. Як писав В. Речицький: «Громадянське суспільство – самосвідома, самоврядна недержавна ланка Українського народу» [12, с. 162]. При цьому, як зазначав О. Скрипнюк, спостерігається «...опозиція між громадянським суспільством і державою» [13, с. 398], що дозволяє нам розглядати державу та громадянське суспільство як дві складові існування будь-якого суспільства, крім анархії (не існує держави) та тоталітаризму (відсутнє громадянське суспільство) [16, с. 84–93].

Так трапилося, що Україна має недовгу історію власного державотворення, що обернулося для українців потужною схильністю до самоорганізації, вищим проявом якої були козацькі утворення XVI – XVIII ст. та махновщина доби громадянської війни 1918 – 1921 рр. Згодом ця самоорганізація проявилася в таких подіях як «Революція на граніті» 1988 р., Помаранчева революція 2004 р., Євромайдан 2013 – 2014 рр. та перший етап війни на сході України. Саме тому, громадянське суспільство України поступово почало усвідомлювати себе як важливого «гравця» всередині країни, що не лише стає більш незалежним від держави, а й, до певної міри, починає на неї впливати.

Таким чином, поєднання процесів глобалізації в світі та потужним «сплеском» самосвідомості вітчизняного громадянського суспільства викликає необхідність запровадження в Україні концепту «мінімальної держави», тобто такої держави, діяльність якої спрямована на реалізацію якомога меншої кількості функцій.

Проте, подібний тип держави не передбачає анархічного ідеалу з її відміною взагалі. Як уявляється, в рамках мінімальної держави, останню слід позбавити тих функцій, які вона взяла собі протягом тривалого історичного періоду.

Які ж із цих функцій слід залишити?

6 червня 1853 р. у своєму листі до К. Маркса Ф. Енгельс виділив три головні функції держави: фіскальну, військову та функцію організації спільної праці [26, с. 221]. Як уявляється, ці функції повністю вичерпують функціональну характеристику «мінімальної держави»: фіскальна функція забезпечує економічну основу державної влади, військово-дипломатична – вирішує питання війни та миру, а функція організації спільної праці дозволяє державі виступати в якості організатора розвитку країни [15].

При цьому, в умовах мінімальної держави організація робіт трансформується в організацію реалізації національних та державних проектів, коли держава виступає лише координатором та

фінансистом роботи, яку здійснюють численні підприємства та корпорації. У якості прикладу можна згадати процеси розвитку нанотехнологій в США [7, с. 254–255], коли основа для їхнього майбутнього розвитку формується за рахунок державного бюджету. Після завершення цього етапу, результати роботи оприлюднюються і настає черга громадянського суспільства, економічні інститути якого (підприємства, корпорації, стартапи тощо) займаються подальшим удосконаленням означених результатів. Тим самим відбувається поєднання елементів державного координування та ринкової економіки, що, звісно, є більш ефективним, аніж сучасне бюрократичне управління.

Щодо фіскальної, або, більш вірно, податково-бюджетної функції, то вона, на нашу думку, повинна бути дещо трансформованою. Зокрема, як уявляється, податкова система повинна закріплювати принцип одного податку. Згідно нього, фізичні (громадяни держави) та юридичні (підприємства, засновані громадянами України) особи платять податки до місцевого бюджету. У свою чергу місцеві бюджети та спільні з іноземцями підприємства сплачують податок до бюджету регіонального. Регіональні бюджети та іноземні підприємства і корпорації, які працюють в державі, сплачують податок до державного бюджету [16, с. 68–69]. Така система не лише дозволить збалансувати бюджетні відносини, а й сприяти їх подальшій децентралізації.

Водночас, повинна бути трансформована й сама бюджетна система. Як уявляється, вона повинна складатися з трьох частин: «бюджету витрат», «бюджету розвитку» та «резервного бюджету».

«Бюджет витрат» спрямовується на фінансування державного механізму: зарплатні державним та військовослужбовцям, матеріальне забезпечення діяльності державних підприємств, установ та органів тощо.

З «бюджету розвитку» витрати йдуть саме на організацію реалізації національних та державних

програм. Зокрема, у своєму виступі, під час зустрічі з представниками бізнес-спільноти, президент В. Зеленський визначив три основні напрямки майбутніх інвестицій: освіта, технології та інфраструктура [2]. Як уявляється, в умовах мінімальної держави подібні напрямки будуть фінансуватися суто з «бюджету розвитку».

Що ж стосується «резервного бюджету», то саме звідти кошти йдуть на подолання якихось надзвичайних політичних, економічних або екологічних ситуацій.

Що ж до соціальної сфери, то, як уявляється, мінімальна держава матиме істотний вплив на розвиток освітньої та наукової сфери, де держава візьме на себе фінансування фундаментальних досліджень та створення певних освітніх стандартів, тоді як прикладна наука та поточна освіта стане об'єктом впливу виключно інститутів громадянського суспільства. Щодо сфери соціальної допомоги, то вона перейде на більш низький – муніципальний – рівень, адже, у зв'язку з реформатуванням податкової системи, більша частина фінансових засобів буде зосереджена саме на рівні територіальних громад.

І, нарешті, військово-дипломатична функція. Тут ми повинні мати більш широке розуміння цього напрямку: забезпечення безпеки громадян, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз і небезпек. Як уявляється, подібна діяльність повинна виявлятися у двох формах: правосуддя і охорона правопорядку (забезпечення безпеки всередині країни) та війна і мир (забезпечення безпеки за межами країни).

Висновки. Таким чином, в умовах мінімальної держави за останньою повинні залишитися лише організація реалізації національних та державних проєктів, бюджетно-фінансова функція, а також забезпечення безпеки громадян, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз і небезпек.

Література:

1. Богушова І. В. Співвідношення формаційного та цивілізаційного підходів до типології держав: теоретико-правовий аналіз. Часопис Київського університету права. 2011. № 3. С. 43-46.
2. Выступление Зеленского на встрече с бизнесом. НАШ 20.06.19 URL: https://www.youtube.com/watch?v=SOSuG13hK_g (дата звернення: 14.10.2020).
3. Глущенко В. В. Теория государства и права: системно-управленческий подход. Железнодорожный: ООО НПЦ «Крылья», 2000. 416 с.
4. Гринин Л. Е. От раннего к зрелому государству. Раннее государство, его альтернативы и аналоги: сб. статей. Ред. Л. Е. Гринин, Д. М. Бондаренко, Н. Н. Крадин и А. В. Коротаев. Волгоград: Учитель, 2006. С. 523-556.
5. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ: Парламентське видавництво, 1999. 240 с.

6. Зайчук О. В. Деякі аспекти напрямків наукових досліджень та перспективи розвитку загальної теорії держави і права на сучасному. Методологічні проблеми правової науки: матеріали Міжнар. наук. конф. (13-14 грудня 2002 р., Харків). Харків: Право, 2003. С. 174-178.
7. Калашников М. Цунами 2010-х годов. Москва: ФОЛІО, 2008. 575 с.
8. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век. Москва: Спарк, 2000. 279 с.
9. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Книга третя: Скупний процес капіталістичного виробництва; [пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича; Упоряд. Фрідріх Енгельс]. Київ: Партвидав ЦК КП(б)У, 1936. 439 с.
10. Мартин Г.-П., Шуманн Х. Западня глобалізації: атака на процвітання і демократію; [пер. с нем. Г. Р. Контарев]. Москва: Издательский дом «АЛЬПИНА», 2001. 335 с.
11. Мухаев Р. Т. Теория государства и права. Москва: ПРИОР, 2001. 464 с.
12. Речицький В. В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. 356 с.
13. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.
14. Стучка П. Государство. Энциклопедия государства и права: в 3 т. Ред.: П. Стучка. Москва: Изд-во Коммунистической академии, 1925. Т. 1: Аболиционизм – Зрелища и увеселения. Стб. 655-699.
15. Сухонос В. В. Держава як організатор розвитку країни: дихотомія ідеалу і реальності. Дванадцяті юридичні читання «Держава в суспільно-політичних процесах: виклики і загрози»: матеріали Міжнародної наукової конференції (1-2 червня 2017 р.). Редколегія : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк та ін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. С. 360-363.
16. Сухонос В. В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти): монографія. Суми: Університетська книга, 2015. 343 с.
17. Сухонос В. В. Історичний критерій юридичного підходу до типології держави. Правові горизонти / Legal horizons. 2020. № 22 (35). С. 16-21.
18. Сухонос В. В. Теорія держави і права. Суми: Університетська книга, 2013. 544 с.
19. Тип. Большая советская энциклопедия: в 30 т. Ред.: А. М. Прохоров, Л. С. Шаумян, Г. В. Келдыш и др. [3-е изд.]. Москва: Изд-во «Советская энциклопедия», 1976. Т. 25: Струнино – Тихорецк. С. 561.
20. Тип. Большая советская энциклопедия: в 51 т. Ред.: С. И. Вавилов, Б. А. Введенский, А. А. Зворыкин и др. [2-е изд.]. Москва: Изд-во «Большая Советская энциклопедия», 1956. Т. 48: Татары – Топрик. С. 448-449.
21. Тип Большая советская энциклопедия: в 65+1 т. Ред.: О. Ю. Шмидт, С. И. Вавилов, К. Е. Ворошилов и др. Москва: Советская энциклопедия, 1946. Т. 54: Телецкое озеро – Трихофития. Стб. 269.
22. Типология. Большая советская энциклопедия: в 51 т. Ред.: С. И. Вавилов, Б. А. Введенский, А. А. Зворыкин и др. [2-е изд.]. Москва: Изд-во «Большая Советская энциклопедия», 1956. Т. 48: Татары – Топрик. С. 454.
23. Торлопов В. Социальное государство: сущность и генезис. Человек и труд. 1998. № 5. С. 10-13.
24. Успенский Б. А. Принципы структурной типологии. Москва: Издательство Московского Университета, 1962. 64 с.
25. Шай Р. Я. Питання типології держави і права з позиції формаційного підходу. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2015. № 813. С. 175-180.
26. Энгельс Ф. Письмо К. Марксу в Лондон из Манчестера 6 июня 1853 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1962. Т. 28: Переписка между Марксом и Энгельсом, а также их письма к разным лицам за 1852–1855 годы. С. 216-223. (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

27. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории). Киев: Лыбидь, 1991. 199 с.
28. Sørensen G. Changes in Statehood: The Transformation of International Relations. London: Palgrave Macmillan, 2001. 226 p.